

Krajobraz warowny – niewykorzystany walor turystyczny Poznania

Fortified landscape – an unused tourist attraction of Poznań

Agnieszka Wilkaniec, Maria Chojnacka

Katedra Terenów Zieleni Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań
ktzagawi@up.poznan.pl

Abstract. Poznań has a preserved ring of fortifications originating from the late 19th century as well as relics of earlier Prussian fortifications. These objects had a significant effect on the modification of the spatial arrangement and landscape of the city. Some of these fortifications have considerable landscape value and all of them have outstanding historical value. Among forts of the outer ring all 18 objects have been preserved in different condition; moreover, in the city there are several dozen bunkers and sections of former fortress roads with accompanying plantings. Despite such considerable resources of fortification facilities and their considerable value, the existence of the Poznań fortress is not utilized. Most objects are inaccessible to visitors and their location is not specifically marked in the urban landscape. The Fortified Landscape of Poznań remains an unused attraction, which is surprising particularly since fortress tourism is becoming increasingly more popular. Other cities – former fortresses have tourist trails linking monuments of fortress art and tourist objects housed in former fortifications. So far Poznań has not taken advantage of the potential connected with this trend in tourism.

Słowa kluczowe: fortyfikacje, Twierdza Poznań, krajobraz warowny

Key words: fortifications, the Poznań Fortress, fortified landscape

Wprowadzenie

Budowa pruskiej twierdzy na terenie Poznania była olbrzymim przedsięwzięciem, które wywarło silny, niezatarty do dziś wpływ na układ przestrzenny i krajobraz miasta. Skalę działań obrazuje fakt, że umocnienia w przeciągu kilkudziesięciu lat pomiędzy rokiem 1828 a latami 70. XIX w. objęły obszar wielokrotnie przekraczający powierzchnię ówczesnego organizmu miejskiego. Budowa twierdzy wymagała powstania nowego układu komunikacyjnego, dokonano także przekształceń istniejącego krajobrazu na wielką, nieznaną dotąd skalę. Powstał skomplikowany system, wzajemnie uzupełniających się elementów: budowli kubaturowych i inżynierskich, tras komunikacyjnych, nasypów ziemnych. Wszystkim z nich towarzyszyła właściwie kształtowana zielen.

Poznań posiada zachowany pierścień fortyfikacji pochodzących z końca XIX w oraz relikty wcześniejszych fortyfikacji pruskich. Niektóre spośród obiektów fortecznych charakteryzują się znaczącymi walorami krajobrazowymi, wszystkie posiadają wybitne walory historyczne.

Materiał i metody

Obszarem badań prowadzonych od 2000 roku w Katedrze Terenów Zieleni Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu jest teren miasta Poznania w granicach dawnej twierdzy (zewnątrznego zasięgu jej rejonów fortecznych z końca XIX w.).

Zainteresowania badawcze obejmują okres od powstania zewnętrznego pierścienia twierdzy w 1876 r. po dzień dzisiejszy.

W latach 2000-2010 prowadzono badania terenowe obejmujące cały obszar twierdzy, a w szczególności zewnętrznego pierścienia fortów poznańskich. Utrwalano zachodzące na przestrzeni lat zmiany, związane ze stanem poszczególnych obiektów i towarzyszącej im zieleni.

Prowadzono również badania historyczne polegające na analizie dostępnych materiałów archiwalnych zawierających informacje na temat obiektów twierdzy. Analizy objęły również materiały kartograficzne: mapy, plany Twierdzy Poznań oraz rzuty poszczególnych dzieł, obejmujące zakres czasowy od połowy XIX w. do czasów współczesnych. Materiały archiwalne zestawiano ze współczesnymi mapami i zdjęciami lotniczymi obejmującymi teren miasta.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy, opiera się na literaturze dotyczącej tematu oraz na wynikach badań prowadzonych przez autorki w Poznaniu w okresie ostatnich dziesięciu lat. Celem artykułu jest analiza wpływu budowy twierdzy na krajobraz Poznania oraz przedstawienie walorów krajobrazu związanych z istnieniem na terenie miasta obiektów fortecznych.

Wyniki

Wpływ warunków naturalnych na kształtowanie systemu fortyfikacyjnego

Pierścień fortów zewnętrznych powstawał w oddaleniu od zabudowy miejskiej w otwartym, rolniczym krajobrazie. Wybranie korzystnego usytuowania dzieł w terenie było ważne ze względów taktycznych, związanych z polem ostrzału i prowadzeniem obserwacji. Forty lokalizowano zazwyczaj na niewielkich wzniesieniach wokół miasta, zapewniających panowanie nad otaczającym terenem. Rozmieszczenie i usytuowanie fortów było związane z równomiernym zamknięciem obwodu twierdzy i zablokowaniem słabych punktów pierścienia, np. miejsc w których przecinały go doliny rzeczne (Warty, Bogdanki, Cybiny, Główniej). Podczas budowy zewnętrznego pierścienia fortów poznańskich posługiwano się typowymi rozwiązaniami przewidzianymi dla fortów artyleryjskich (tzw. forty standardowe, forty Biehlera) stosowanymi w okresie ich powstania. Poszczególne obiekty modyfikowano jedynie w niewielkim stopniu. Do istniejącej sytuacji terenowej (ukształtowania powierzchni, stosunków wodnych) dostosowywano natomiast system melioracyjny, umożliwiający odprowadzanie wód opadowych ze stoków i fos. Do istniejącej sytuacji terenowej dostosowywano także przebieg dróg fortecznych. Ze względu na niezwykle szybki pod koniec XIX w. rozwój środków ataku (głównie artylerii) pojawiła się konieczność częściowego przynajmniej maskowania położenia dzieł fortyfikacyjnych. Potrzebę tę realizowano poprzez umiejętne lokalizowanie obiektów w krajobrazie oraz tworzenie dla nich oprawy z żywej zieleni. Nowe formy przestrzenne starano się dopasować do istniejącego charakteru krajobrazu. Istniała konieczność dostosowania zieleni towarzyszącej fortyfikacjom do lokalnych warunków, nie tylko glebowych czy klimatycznych, ale również zastanych „warunków krajobrazowych”. Tworzone zespoły zieleni miały naśladować istniejące na zagospodarowywanym terenie grupy zieleni wysokiej. Aby zrozumieć jak wyglądało takie dostosowywanie zieleni fortecznej do istniejącej sytuacji, można przyrzeć się różnicom pomiędzy elementami zieleni fortecznej występującymi w Poznaniu i w Toruniu. Obie twierdze pierścieniowe powstawały w tym samym czasie, są efektem działania tej samej szkoły fortyfikacyjnej, jednak różnią się pod względem zastosowanych form zieleni. Dla Torunia charakterystyczne są rozległe maski leśne, kryjące liczne obiekty fortyfikacyjne, położone w międzypolach oraz budowle garnizonowe. Lasy adaptowane na maski jak i celowo nasadzone zajmują w Toruniu znaczną powierzchnię. Wynikało to z zastanego układu zieleni, istniejącego przed budową fortów zewnętrznych. Miasto otaczały lasy, które częściowo można było wykorzystać na potrzeby maskowania, natomiast nowe nasadzenia upodobnić do naturalnych zespołów leśnych. W Poznaniu przed 1870 r. blisko

miasta, w granicach przyszłych rejonów fortecznych znajdowały się głównie niewielkie skupiska zieleni, małe powierzchniowo zagajniki, zieleń towarzysząca ciekom wodnym i parki związane z otaczającym miasto majątkami. Jednak przeważająca część terenu wokół miasta pozostawała odsłonięta. W takich warunkach „sztucznie” utworzone maski leśne o dużej powierzchni mogłyby działać demaskująco, wyróżniając się w terenie i wskazując lokalizację obiektów wojskowych. W związku z tym kształtując zieleń forteczną związaną z Twierdzą Poznańską ograniczono się wyłącznie do nasadzeń na samych działkach fortecznych, zajmowanych przez poszczególne obiekty oraz na zieleni towarzyszącej trasom komunikacyjnym. Stosunkowo niewielkie plamy zieleni powstałe w ten sposób miały szansę „udawać” formy zieleni charakterystyczne dla otoczenia miasta (Wilkaniec 2008).

Przekształcenia krajobrazu miasta w wyniku budowy fortyfikacji

Wzniesienie umocnień wewnętrznego poligonalnego pierścienia fortyfikacji wywarło ogromny wpływ na krajobraz ówczesnego Poznania. Ograniczyło na wiele lat swobodny rozwój przestrzenny miasta, spowodowało zagęszczenie zabudowy wewnątrz pierścienia umocnień, uniemożliwiło powstanie terenów zieleni w obrębie centrum miasta, a także przyczyniło się do chaotycznej rozbudowy przedmieść, związanej z istnieniem ograniczeń budowlanych w rejonach fortecznych na przedpolach twierdzy. Z drugiej strony dzięki umiejętnemu wykorzystaniu przez wybitnego planistę Josepha Stübbena potencjału tkwiącego w odzyskanych przez miasto na przełomie XIX i XX w. terenach fortecznych powstały zespoły zabudowy o wysokich walorach architektonicznych oraz pierścien reprezentacyjnych terenów zieleni wokół ścisłego centrum miasta. Tereny te do dziś, mimo przeprowadzonych prac niwelacyjnych zachowały we fragmentach oryginalne ukształtowanie związane z istnieniem nasypów fortecznych.

Działania związane z budową twierdzy fortowej wpływały na rozmieszczenie terenów zalesionych w krajobrazie, na potrzeby powstającego systemu umocnień nie tylko kształtowano nowe zespoły zieleni ale również prowadzono odlesienia, odsłaniające przedpola fortów.

Budowa fortów wiązała się również z robotami ziemnymi i melioracyjnymi. Roboty ziemne obejmowały kształtowanie nasypów poszczególnych fortów, schronów międzypól, a także wały towarzyszące drogom fortecznym (nie zachowane). Forty posiadały systemy odwadniające, wyprowadzone daleko poza działki forteczne, które w wielu przypadkach zachowały się do dziś. Do istniejącego układu drogowego dostosowano system dróg fortecznych. Drogi forteczne łączyły obwodowo wszystkie forty zewnętrzne i zostały powiązane z rozchodzącymi się promieniście z centrum miasta arteriami, stanowiącymi wcześniej główne drogi wyjazdowe z Poznania. Obwodowy układ dróg fortecznych (tzw. droga rokadowa, rokada) stanowi szkielet komunikacyjny współczesnego miasta. O przebieg dawnych dróg fortecznych oparto wiele ważnych tras (ryc. 1).

Stworzenie wieloprzestrzennego systemu powiązanych ze sobą budowli, nasypów ziemnych, tras komunikacyjnych i układów zieleni nadało istniejącemu krajobrazowi nową jakość. Ta nowa jakość została nazwana przez Bogdanowskiego (1993), „krajobrazem warownym”, czyli takim, w którym to założenia fortyfikacyjne, związane z zielenią są jednym z istotniejszych czynników kształtującym krajobraz

W okresie funkcjonowania rejonów fortecznych i związanych z nimi ograniczeń budowlanych masywy fortów, pozostające w pozbawionym zabudowy otoczeniu musiały silnie oddziaływać na panoramy miasta. Znaczenie wolnego od zabudowy pierścienia terenów fortecznych i powiązanej z nimi zieleni docenił w latach międzywojennych Władysław Czarnecki, który w 1936 r. tak pisał o roli fortów i ich zieleni w krajobrazie miasta: „W Poznaniu dla maskowania fortów zewnętrznych potrafiono wytworzyć skupiny zalesione, z których niejedne przetrwały do dni dzisiejszych, urozmaicając smutny jednostajny krajobraz równiny wielkopolskiej.” (Czarnecki i Płończak, 1936). Czarnecki planował oprzeć o niezabudowany pierścień fortów i rejonów fortecznych pasmo zieleni o miąższości 1000-1300 m, będące ważnym elementem systemu zieleni miejskiej.

Ryc. 1 Fortyfikacje poznańskie na tle współczesnego miasta. Zaznaczono kolorem: jasnoniebieskim fortyfikacje Ostrowa Tumskiego, czarnym średniowieczne mury miejskie, granatowym ziemne fortyfikacje nowożytne z XVII-XVIII w., czerwonym pruskie fortyfikacje poligonalne (niezachowane z wyjątkiem reliktyw i Cytadeli), fioletowym twierdze fortowa wraz z przebiegiem dróg fortecznych (zachowane) (fot. A. Kijowski, opracowanie A. Wilkaniec).

Fig. 1 Fortifications of Poznań in modern city. With light-blue color marked fortifications of Ostrów Tumski, with black marked old town fortifications, with navy-blue fortifications from XVII-XVIII century, with red marked prussian polygonal fortifications (not preserved despite of Cytadel), with violet marked prussian forts from the end of XIX century and fortification roads.

Istniejące obiekty forteczne i ich wpływ na krajobraz współczesnego miasta oraz jego wykorzystanie

Obszary związane z zachowanymi poznańskimi fortyfikacjami lub o fortecznej przeszłości stanowią atrakcyjne krajobrazowo tereny na mapie miasta. Ich usytuowanie związane jest z sąsiedztwem wielu zabytkowych obiektów, ważnych pod względem turystycznym.

Na terenie Poznania pozostało niewiele zachowanych fragmentów nowopruskiej twierdzy poligonalnej. Pojedyncze elementy twierdzy, które przetrwały rozbiórki prowadzone na początku XX w. i w okresie międzywojennym, a także II Wojnę Światową uległy zniszczeniu w latach 50. Najlepiej zachowanym spośród obiektów wewnętrznego pierścienia fortyfikacji jest Fort Winiary czyli cytadela poznańska. W XIX w. Cytadela stanowiła bardzo ważny element panoram miasta. Zniszczone w 1945 r. monumentalne w formie koszar górowały nad starym miastem i doliną Warty (jest o doskonale widoczne na zachowanych XIX-wiecznych widokach Poznania). Obecnie teren dawnego dzieła funkcjonuje jako Park Cytadela. Obiekt posiada cenny starodrzew, porastający stoki wzgórze. Masyw zieleni związany z Cytadelą góruje nad miastem i zamyka perspektywę jednej z głównych ulic miasta – Garbar. Stuhektarowy park, położony blisko starego miasta, zapewnia doskonale warunki do rekreacji, zarówno mieszkańcom miasta jak i turystom. Posiada również

wybitne walory historyczne związane z istnieniem licznych relikwów budowli tworzących dawne dzieło. Stanowi ważny element systemu zieleni Poznania, swoisty „zwornik” w klinowo pierścieniowym układzie zieleni miasta. U stóp Cytadeli przebiega malownicza ulica Szelałowska, wiodąca wzdłuż doliny Warty, dawniej jedna z najatrakcyjniejszych widokowo promenad miasta.

Niezwyczajnie wysoką wartość w układzie przestrzennym Poznania przedstawiają tereny zaadaptowane po usunięciu poligonalnych umocnień twierdzy otaczających lewobrzeżne miasto. Ciąg terenów zieleni, parków, zieleńców i promenad, wraz z reprezentacyjną zabudową jest jednym z najcenniejszych fragmentów przestrzeni miejskiej o wybitnych walorach krajobrazowych i historycznych. „Ring Stübgena” pozwala obejść atrakcyjnym i urozmaiconym ciągiem ulicznym, któremu towarzyszy zieleń całą najstarszą lewobrzeżną część miasta począwszy od Cytadeli na północy aż do mostu Królowej Jadwigi na Warcie na południu. Przemierzanie się tym ciągiem pozwala jednocześnie zwiedzić centrum miasta i wykorzystać możliwości związane z rekreacją jakich dostarczają tereny rozległych parków powstałych w miejscu fortyfikacji: Moniuszki, Mickiewicza, Marcinkowskiego (z pubem Fort Colomb w ocalałej kaponierze przeciwskarpy), Drwęskich (ryc. 2)

Ryc. 2. Park Marcinkowskiego, fragment „ringu Stübgena” (fot. M. Chojnacka).

Fig. 2. Marcinkowski Park, part of „Stübgen's ring”.

Zdecydowanie najlepiej zachowaną częścią Twierdzy Poznań jest pierścień fortów zewnętrznych. Wprawdzie forty zewnętrzne ucierpiały na skutek prac rozbiórkowych i niwelacyjnych, jednak większość z nich przetrwała do dziś. Obiektom twierdzy fortowej towarzyszą częściowo zachowane układy zieleni fortecznej, związane zarówno z działkami fortecznymi jak i istniejącymi odcinkami dróg fortecznych. Niestety długość ciągów komunikacyjnych o rodowodzie fortecznym, którym towarzyszą relikwii zieleni zmniejsza się bardzo szybko (Wilkaniec, Chojnacka 2008, Wilkaniec 2010). Obecnie postępująca degradacja założeń zieleni fortecznej na terenie miasta ma związek z pogarszającymi się warunkami siedliskowymi, które muszą znosić wiekowe zadrzewienia. Stosunkowo wolno zmienia się powierzchnia zajmowana przez zieleń towarzyszącą działkom zajmowanym przez poszczególne forty. W okresie powojennym została ona uszczuplona poprzez stopniowe zabudowywanie międzypól fortów oraz w wielu przypadkach okrawanie powierzchni dawnych działek fortecznych. Maksymalnie ograniczona obecnie zajmuje wyłącznie ściśle sąsiedztwo obiektów kubaturowych i porasta stoki ziemne dzieł, posiadających wpis do rejestru zabytków. W związku z tym jest w mniejszym stopniu zagrożona wycinaniem na skutek zajmowania kolejnych terenów przez zabudowę. Tereny fortów podlegają również ochronie jako obszary należące do programu Natura 2000, utworzone ze względu na znajdujące się na nich zimowiska nietoperzy. Nie ogranicza to jednak znacząco możliwości wykorzystania obiektów, ponieważ zimowiska nietoperzy zajmują głównie schrony w przeciwskarpiach fos, mało znaczące z punktu widzenia adaptacji pomieszczeń w fortach. Większość spośród 18 fortów zewnętrznych spontanicznie wykorzystywana jest przez mieszkańców miasta jako tereny spacerowe. Dotyczy to szczególnie tych spośród nich, które położone są w sąsiedztwie terenów

mieszkańcowych. Stoki kilku spośród fortów zostały zaadaptowane na cele parkowe są to Forty: IIa na Ratajach, VIIIa na Raszynie i Fort IXa na Dębcu. Park towarzyszący Raszyńskiemu Fortowi został niedawno wyremontowany (Wilkaniec, Chojnacka 2009).

Począwszy od okresu międzywojennego, kiedy to złagodzone przestrzeganie zasad obowiązujących w odniesieniu do rejonów fortecznych w międzypolach fortów zaczęła pojawiać się zabudowa. Z czasem doprowadziło to do znacznego ograniczenia zarówno biernej jak i czynnej ekspozycji fortów zewnętrznych w krajobrazie miasta. Mimo to wiele obiektów oferuje atrakcyjne widoki z wałów fortecznych lub jest eksponowana w widokach z przedpola. Fragmenty wolnych międzypól, dzięki którym możliwe jest obecność masywów fortów w widokach, pozostały jeszcze w okolicy fortów: I, Ia, II, częściowo również IIa, IVa i VIIa. Fortyfikacje i towarzysząca im zieleń nadal pozostają ważnym czynnikiem kształtującym krajobraz miasta. Ich obecności zawdzięczamy kilka bardzo atrakcyjnych widokowo punktów i ciągów, takich jak na przykład Most Lecha z widokiem na masyw Fortu IVa (ryc. 3), podnóże stoku tego samego fortu z panoramą doliny Warty, wyniesione wysoko miejsca na pozostałościach trzonu Fortu IV, drogi polne przebiegające na przedpolach fortów I i Ia, z których eksponowane są masywy zieleni związane z tymi fortami (ryc. 4).

Ryc. 3. Widok na dolinę Warty i masyw zieleni Fortu IVa (fot. A. Wilkaniec).
Fig. 3. View on the Warta river valley and Fort IVa.

Ryc. 4. Sylweta Fortu Ia w rolniczym krajobrazie południowej części miasta (fort. A. Wilkaniec).
Fig. 4. Fort's Ia silhouette in rural landscape of southern suburbs of Poznań.

Obiekty twierdzy fortowej znajdują się w sąsiedztwie terenów atrakcyjnych z punktu widzenia ruchu turystycznego. Można chociażby wymienić Fort III położony na terenie Wielkopolskiego Ogrodu Zoologicznego i w sąsiedztwie jeziora Maltańskiego. Fort VII jest siedzibą obiektu muzealnego, Muzeum Martyrologii Wielkopolan, Forty III, IIIa, IVa, VIa położone są na terenach klinów zieleni miejskiej dostarczających rozległych i zróżnicowanych terenów rekreacyjnych.

W Poznaniu nadal brak oferty dla osób zainteresowanych turystyką forteczną. Brak oznakowanych szlaków pozwalających zwiedzić obiekty związane z twierdzą czy obiektów muzealnych, większość dzieł fortecznych pozostaje niedostępna dla zwiedzających. Wyjątek stanowi park Cytadela, który wzbogacił się o ścieżkę dydaktyczną wyposażoną w tablice informacyjne odnoszące się do historycznej, fortecznej przeszłości obiektu. Na terenie dawnego Fortu Winiary w jednym z ocalałych schronów funkcjonuje również Muzeum Uzbrojenia, w którego ekspozycji pojawiają się wątki związane z fortyfikacjami poznańskimi.

Władze miejskie podejmują pewne działania związane z wykorzystaniem turystycznym obiektów fortecznych (z których większość stanowi własność miasta lub Skarbu Państwa) jednak nie przyniosły one jak dotąd zadowalających efektów. Wśród pozytywnych działań można wymienić wydanie przez Wydawnictwo Miejskie przewodnika po fortyfikacjach miasta (Gostyński, Pilarczyk 2004). Planowane jest także stworzenie projektu ścieżki rowerowej łączącej forty zewnętrznego pierścienia. Nie jest to pomysł nowy, gdyż projekty tego rodzaju były już opracowywane w przeszłości jednak nie doszło do ich realizacji (Gurawski, Wojciechowski, 1992, Paszkowiak 1993). Nie zrealizowane pozostały również istniejące projekty rewaloryzacji i udostępnienia turystycznego Reduty I na Cytadeli (Stiller, 2002) i Fortu VI (Stiller, 2007).

Dyskusja

Przykłady wykorzystania zasobów krajobrazu fortecznego i obiektów fortecznych w miastach na terenie Polski na tle sytuacji Poznania

Turystyka, której celem jest zwiedzanie fortyfikacji jest coraz popularniejsza na terenie Polski. Wiele miast stara się wykorzystać możliwości związane z rozwojem tego rodzaju ruchu turystycznego w oparciu o udostępnianie pojedynczych dzieł ale także zainteresowanie turystów krajobrazem, który takie obiekty współtworzą. Zachowane sylwety średniowiecznego miasta w murach stanowią jedną z głównych atrakcji między innymi Chełmna i Torunia. Oprócz krajobrazu miasta tworzonego przez średniowieczne fortyfikacje w Toruniu można podziwiać również krajobraz, którego ważnym elementem są fortyfikacje pruskie. Została tam stworzona trasa turystyczna łącząca obiekty twierdzy fortowej. Niestety tego rodzaju trasa nie funkcjonuje w Poznaniu. Poszczególne obiekty twierdzy poznańskiej nie są powiązane jak dotąd żadną trasą turystyczną, co utrudnia podziwianie dzieł twierdzy jako całości, a także odwiedzenie kilku obiektów w ciągu jednego dnia.

Interesującym przykładem są fortyfikacje Gdańska. W ostatnich latach poddano tam rewitalizacji teren Oplwywu Motławy z niezwykle cennymi XVII-wiecznymi staroholenderskimi fortyfikacjami bastionowymi. Miasto zyskała dzięki tym działaniom atrakcyjny krajobrazowo teren rekreacyjny w bezpośrednim sąsiedztwie starego miasta (Klupsz 2007). W Poznaniu tereny poforteczne tzw. „Ringu Stübbera” pełnią obecnie rolę parków miejskich, jednak ich forteczna przeszłość nie jest w żaden sposób eksponowana, np. przy pomocy systemu tablic informacyjnych, chwalebny wyjątek w tym względzie stanowi jak już powiedziano jedynie Cytadela. Na terenie Gdańska działa również Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”, będący jednostką budżetową gminy miejskiej, który odpowiada za projekt „Hewelium”, mający na celu utworzenie centrum naukowo-rekreacyjnego na Górze Gradowej w oparciu o zabytki fortyfikacyjne zespołu Grodzisko. Obiekt zapewnia interesujące ekspozycje oraz wspaniałe widoki ukazujące panoramę miasta (Pilarczyk, Bryła 2007).

Ochronie podlegają fragmenty „krajobrazu warownego” Krakowa, dzięki starannie opracowywanym planom miejscowym zagospodarowania przestrzennego, przykład mogą stanowić plany dla obszaru wzgórza św. Bronisławy i rejonu Fortu Skała wykonane w Biurze Planowania Przestrzennego Urzędu Miasta Krakowa (Kaczorowska 2007). W Poznaniu tego rodzaju opracowania planistyczne jak dotąd nie powstały.

Wnioski

Podczas wznoszenia dzieł twierdzy poznańskiej pod koniec XIX w. wykorzystywano charakterystyczne cechy istniejącego krajobrazu. Budowa twierdzy wpłynęła znacząco na układ przestrzenny i krajobraz miasta. Fortyfikacje poznańskie posiadają znaczące walory krajobrazowe, które nie są wykorzystywane jako walor turystyczny.

Literatura

- Bogdanowski J., 1993. Krajobraz warowny XIX/XX w. dzieje i rewitalizacja. Kraków.
- Czarnecki W., Płończak T., 1936. Lasy miejskie w planie zabudowania Poznania. w: „Więcej lasów Poznaniowi”. Materiały Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, Poznań.
- Gostyński W., Pilarczyk Z., 2004. Poznań fortyfikacje miejskie. Seria małych przewodników IKS. Wydawnictwo Miejskie, Poznań.
- Gurawski J., Wojciechowski P., 1992. Pierścień forteczny – twierdza fortowa. Studium ochrony konserwatorskiej XIX-wiecznego systemu fortyfikacji Poznania. T. II.
- Kaczorowska M., 2007. Miejsce plany zagospodarowania przestrzennego Wzgórze św. Bronisławy oraz Rejon Fortu Skala w Krakowie. In: Fortyfikacje w przestrzeni miasta. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań: 149-155.
- Klupcz L., 2007. Miejsce fortyfikacji we współczesnych aglomeracjach. In: Fortyfikacje w przestrzeni miasta. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań: 123-132.
- Paszkowiak J., 1993. Pasma ekologiczne XIX-wiecznych umocnień fortecznych Poznania. Analiza możliwości projektowo-realizacyjnych. Opracowanie Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, Poznań.
- Pilarczyk G., Bryła S., 2007. Program Hewelianum jako droga do rewitalizacji zespołu Fortu Grodzisko w Gdańsku. In: Fortyfikacje w przestrzeni miasta. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań: 141-148.
- Stiller J., 2002. Koncepcja rewitalizacji Reduty I. Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne 1/2002: 32.
- Stiller J., 2006. Koncepcja zagospodarowania Fortu VI w Poznaniu. In: Fortyfikacje w przestrzeni miasta. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań: 103-107.
- Wilkaniec A., 2010. Stan zachowania i przyczyny degradacji zabytkowych układów zieleni towarzyszących drogom fortecznym w Poznaniu (oddane do druku).
- Wilkaniec A., 2008. Obiekty fortyfikacyjne Twierdzy Poznań w krajobrazie rozrastającej się aglomeracji miejskiej. In: Zarządzanie krajobrazem kulturowym, (eds.), Pawłowska K., Myga-Piątek U., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Sosnowiec: 485-493.
- Wilkaniec A., Chojnacka M., 2008. zadrzewienia alejowe towarzyszące ciągom komunikacyjnym Poznania. In: Od promenady do autostrady. Komunikacja z naturą. Wydawnictwo PWSZ w Sulechowie, Sulechów: 60-69.
- Wilkaniec A., Chojnacka M., 2009. Miejsce fortyfikacji w układzie terenów rekreacyjnych Poznania. In: Nauka Przyroda Technologie Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu 2009, Tom 3 zeszyt 1.